

УДК 930.85+930.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.35>

ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Мірошкіна Наталія,

кандидат філософських наук, доцент кафедри права
ПЗВО «Міжнародний класичний університет
імені Пилипа Орлика»
ORCID ID: 0000-0001-9906-4327

Підберезних Інна,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0002-1255-0160

У статті представлений теоретичний аналіз запозичення як явища міжцивілізаційних відносин. Здатність цивілізації приймати в якості запозичення та вбудовувати в свої структури культурні, соціальні, економічні та технологічні досягнення інших цивілізацій проявляється як цивілізаційна дифузія. Процеси цивілізаційних дифузій носять планетарний характер та знаходять прояв на будь-яких етапах розвитку локальних цивілізацій. Вони є важливим фактором історичного розвитку завдяки тому, що цивілізації ніколи не були закритими соціальними системами. Цивілізаційні запозичення можуть стимулювати соціальний розвиток, служити інструментом вирішення завдань, створювати точки біфуркації та визивати культурні надломи. Цивілізаційні запозичення як універсальний фактор історичного процесу мають свої закономірності. Такі запозичення є проявом міжцивілізаційної взаємодії як мирного, так і не мирного характеру. Процес прийняття запозичення або відмови від нього визначаються раціональними та ірраціональними факторами. Запозичення може бути прийнято вимушено або добровільно. Деякі запозичення викликали культурні синтети та приводили до виникнення нових цивілізаційних систем. Будь-яке цивілізаційне запозичення проходить відбір і ті з них, які носять фундаментальний характер, не є випадковими. Найбільш складно входять ті запозичення, які стосуються ціннісного ядра цивілізації та базових соціальних відносин. Велика роль в відборі запозичень належить елітам. У наші дні процес цивілізаційної взаємодії носить глобальний характер і дифузія цивілізацій отримала нові можливості поширення через модернізацію, вестернізацію та міграційні процеси. Проблеми цивілізаційної дифузії як процесу проникнення запозичень знайшли відображення в роботах таких представників теорії цивілізацій, як Ф. Бродель, А. Тойнбі, В. Мак-Ніл. Особливу увагу вона викликає у представників посттоїнбіанської теорії цивілізацій. Саме завдяки представникам цивілізаційного підходу до історії процес цивілізаційної дифузії, що відбувається через запозичення новацій, став розглядатися як один зі значних факторів історичного процесу.

Ключові слова: цивілізація, культура, міжцивілізаційний обмін, запозичення, дифузія, світ-система, вплив, інновація, міграція.

Miroshkina Natalia, Pidberezykh Inna. Civilizational borrowing as a factor of the historical process (theoretical aspect)

The article presents a theoretical analysis of borrowing as a phenomenon of intercivilizational relations. The ability of a civilization to take as borrowing and build into its structures the cultural, social, economic and technological achievements of other civilizations manifests itself as civilizational diffusion. The processes of civilizational diffusions are of a planetary nature and are manifested at any stages of development of local civilizations. They are the most important factor in historical development due to the fact that civilizations have never been closed social systems. Civilizational borrowings can provoke social development, serve as an inventory of problem solving, create bifurcation points, and cause cultural fractures. Civilizational borrowings as a universal factor in the historical process have their own patterns. Such borrowings are a manifestation of inter-civilizational interaction, both peaceful and non-peaceful. The process of accepting or rejecting borrowing is determined by rational and irrational factors. Borrowing can be accepted involuntarily or voluntarily. Some borrowings caused syntheses and led to the emergence of new civilizational systems. Any civilizational borrowing is selected, and those that are fundamental in nature are not accidental. The most difficult are those borrowings that relate to the value core of civilization and social relations. Elites play a big role in the selection of borrowings. Nowadays, the process of civilizational interaction is global in nature and the diffusion of civilizations has received new opportunities for distribution through modernization, westernization and migration processes. The problems of civilizational diffusion as a process of penetration of borrowings are reflected in the works of such representatives of the theory of civilizations as F. Braudel, A. Toynbee, W. McNeill. It attracts special attention from representatives of the post-Toynbean theory of civilizations. It is thanks to the representatives of the civilizational approach to history that the process of civilizational diffusion, which occurs through the borrowing of innovations, began to be considered as one of the significant factors in the historical process.

Key words: civilization, culture, inter-civilizational exchange, borrowing, diffusion, world-system, influence, innovation, migration.

Сучасна теорія історичного процесу визнає історичний розвиток поліфакторним процесом. Одним із таких факторів називають міжцивілізаційне запозичення або дифузію. Це явище стало розглядатися як таке, що істотно впливає на цивілізацію, здатне змінити її розвиток, викликати суттєві біфуркації, а в разі неприйняття стати втраченою можливістю. Деякі запозичення можуть нести істотні загрози цивілізаціям або викликати їхнє переформатування. Запозичення можуть бути настільки суттєвими, що навіть супроводжувати народи до входження у новий цивілізаційний простір та формувати цивілізації нового типу на основі синтезу власної спадщини та інновацій.

У роботах зачинателів культурно-історичного (цивілізаційного) підходу Й. Гердера, М. Данилевського, О. Шпенглера цивілізації представлені як унікальні історичні організми, які живуть своїм неповторним життям. Почасти це справедливо і для поглядів А. Тойнбі [8] та С. Гантінгтона. Проте, у наукових доробках Брило Ю. [1], Д. Даймонда, П. Сорокіна, В. Мак-Ніла [4; 5], С. Алексєєвої [7, с. 234–250], С. Нефьодова [6], Дж. Бенлі, Д. Вілкінсона, П. Меннінга цивілізації представлені як відкриті системи, які активно обмінюються ідеями, продуктами праці, знаннями та навіть людьми. Сучасні теоретики цивілізацій визнали процес міжцивілізаційного обміну таким, що відбувається постійно та носить планетарний характер. Цей процес йде по вертикалі, коли запозичення береться від попередньої цивілізації та по горизонталі, коли запозичення здійснюється від паралельно існуючої цивілізації. Запозичення можуть приходити від цивілізацій, які взаємодіють у сусідніх історичних просторах, та від цивілізацій, які не мають спільних кордонів. Посттойбіанська теорія цивілізацій надає таке важливе значення міжцивілізаційним взаємодіям, які є основою запозичень, що навіть розглядає їх як один із критеріїв періодизації історії.

Визнання цивілізаційних запозичень загальноісторичним процесом, що має місце в усі епохи, ставить низку теоретичних проблем. Якщо процес запозичень має загальноісторичну природу, якщо це не унікальне, а типове явище, виникає необхідність його осмислення в межах історичної теорії та історичної соціології. Необхідно типологізувати цей процес, виділити його закономірності, причини, загальні риси, шляхи, наслідки та суб'єктів.

Механізм поширення таких запозичень був вперше описаний групою теорій, які стали називатися дифузійнізмом, а самі запозичення стали називатися дифузійними. Творцями дифузійнізму вважаються німецькі вчені Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер. Його найбільшим представником в ХХ – початку ХІХ ст. був В. Мак-Ніл. Теорії дифузійнізму виходять із того, що фундаментальні винаходи чи відкриття мають тенденцію до поширення з одного або декількох центрів на всі боки та утворюють культурне коло. Спочатку теорія культурних кіл не зустріла розуміння в істориків, але набула поширення серед етнографів та антропологів. Серед істориків інтерес до неї проявився в наш час у зв'язку з вивченням модернізації. Це зробило актуальним питання про закономірності процесу культурних та цивілізаційних запозичень.

Історія кожного народу розглядається дифузійністами як хвилі запозичень та завоювань. Завойовники, в одних випадках нав'язують населенню свою культуру, в інших воно змушене само переймати її елементи, щоб протистояти завойовникам. Завойовання може здійснювати не лише той, хто має чисельну перевагу над противником, але й той, хто має більш розвинуті технології. Цивілізація може пережити кілька хвиль цивілізаційних дифузій. Прикладом може бути Давня Русь, яка спочатку зіткнулася з хвилею норманської дифузії, потім візантійської та монголо-татарської [6].

Ф. Гребнер та його послідовники вважали, що фундаментальні відкриття та винаходи запозичуються. Вони дозволяють етносу опанувати новий ресурс, а це розширює його екологічну нішу, сприяє демографічному зростанню. Такими винаходами та відкриттями може бути domestikація рослин та тварин, створення нової зброї, винахід нової військової тактики, конструювання нових транспортних засобів. Ефект фундаментальних відкриттів та винаходів не лише у тому, що вони дають переваги над іншими народами, але й викликають нові потреби. Наприклад, винахід землеробства привів до демографічного зростання землеробських племен, це змусило їх освоювати нові території для життя та тіснити сусідів. Частина сусідів переймала технології землеробських племен та одночасно передавала землеробам свої елементи культури. Таким чином, відбувався культурний синтез. Теоретично можливо, що фундаментальне відкриття може бути повторене в іншому місці, але на практиці це мало реально, так як інформація про винахід або відкриття поширюється швидко, і це не залишає час для його незалежного повторення. Повторення фундаментального відкриття можливо лише в ізольованих цивілізаціях, зокрема, мезоамериканські цивілізації повторили астрономічні відкриття Стародавнього Сходу.

Наступний крок у вивченні міжцивілізаційних запозичень зробили представники цивілізаційної теорії.

Для Ф. Броделя, представника школи «Анналів», цивілізації – простори, у яких відбувається життя людства у всіх проявах. Декілька цивілізацій можуть утворювати світ-систему або світ-економіку. Для

таких систем торговельна, економічна, військова взаємодія цивілізацій є органічною. Цивілізації, що створюють світ-системи, перебувають у стані обміну товарами, ресурсами, ідеями. В процесі такого обміну відбуваються запозичення як частина повсякденності.

Ф. Бродель виділяє в історії географічний, соціальний та індивідуальний рівні. Геоісторія – це взаємодія людини та навколишнього середовища. Поверх геоісторії розташовується соціальна історія, або історія структур, тобто історія цивілізацій. Третій рівень – індивідуальна активність індивіда. Соціальні структури характеризуються дуже повільними змінами, вони стійкі, інертні. Більш рухливі середньострокові процеси (кон'юнктури) та короткострокові події. Структури найстійкіші та консервативніші. На рівні структур міжцивілізаційна взаємодія та запозичення проявляються найменше, на рівні кон'юнктур для них більш сприятливі умови, можливі запозичення і на рівні короткострокових подій, але тут, нам здається, є широкі можливості для проявів випадковостей.

Гроші та товари – ось що проникає з одних цивілізацій до інших насамперед. На це вказував не лише Ф. Бродель, а й А. Тойнбі. Елементи чужої культури адаптуються завдяки утилітаризму.

В. Мак-Ніл на широкому емпіричному матеріалі показав, як запозичення передаються від розвинутих цивілізацій до менш розвинутих спільнот. Він розглядав запозичення як найважливіший чинник розширення цивілізацій: багато народів перейшли до цивілізаційного будівництва саме тому, що поруч із ними були цивілізації, які вже мали технологічний, культурний, управлінський та військовий досвід і цей досвід можна було запозичити. По В. Мак-Нілу так поширювалася цивілізація в давній Месопотамії, так вона прийшла з берегів Тигру та Єфрату на береги Інду, а от родючі долини Пянджу, Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї виявилися відрізнаними горами та пісками від центрів зародження цивілізацій Сходу. Така ізолюваність призвела до цивілізаційної відсталості. У ряді випадків відсутність міжцивілізаційних контактів як причину повільного історичного розвитку розглядає і Ф. Бродель. Цивілізаційні запозичення виступають як локомотив розвитку не лише тоді, коли цивілізації народжуються. В. Мак-Ніл стверджував, що китайські інновації, які прийшли до Європи в середні віки (папір, компас, порох) дозволили Європі досягти світового домінування. [4].

У ході міжцивілізаційної дифузії відбувається включення елементів однієї цивілізації (матеріального продукту, ідей, технологій та навіть людей) у тіло іншої цивілізації.

Для опису цивілізаційного впливу А. Тойнбі використовував термін «афеляція». Під «багаторазовою афеляцією» А. Тойнбі розумів вплив цивілізації на інші через приєднання, запозичення елементів культури та соціального життя. Якщо цивілізація перебуває під впливом лише однієї іншої цивілізації, тоді й афеляція одноразова. Деякі автори пропонують стверджувати про багатосторонню афеляцію, якщо має місце вплив з боку кількох цивілізацій, а термін «багаторазова» вживати тоді, коли такий вплив відбувався декілька разів. Самостійність цивілізації слід розглядати не як здатність винайти все, що необхідно для свого існування, а як здатність вибирати, творчо осмислювати та адаптувати запозичення, зберігаючи при цьому свою самобутність. Особливою формою афеляції А. Тойнбі називав поглинання однієї цивілізації іншою.

М. Слонов вважає, що з досліджень А. Тойнбі може бути виділено кілька видів афеляцій. Імперафіляція відбувається тоді, коли запозичення впроваджується насильно, часто із боку зовнішнього суб'єкта (випадки насильницької ісламізації чи християнізації підкореного населення). Інафеляція – запозичення, яке прийнято більш-менш добровільно. Його негативним ефектом може бути «вірус» – запозичення може мати руйнівні наслідки для цивілізації, що його приймає (жертвами такої інновації як «вогнена вода» – алкоголь, стало безліч «відсталих» етносів). Як форму афеляції можна розглядати виклики, які кидали цивілізації сусіди, що несли загрози. Якщо вони були більш сильні, то щоб протистояти їм, приходилось використовувати їх технологічний, організаційний та військовий досвід [9, с. 137].

Часто спостерігається ситуація, коли цивілізаційні запозичення не однаково стосуються різних верств суспільства. Це можна спостерігати на прикладі реформ Петра I. У цьому випадку стався розкол: модернізаційні процеси торкнулися лише верхівки суспільства та тих соціальних верств, які безпосередньо зіткнулися з використанням нових військових та промислових технологій.

Міжцивілізаційна дифузія у кожний конкретний період історичного часу не однозначна: її наслідки нестаціонарні, можуть пульсувати, бути пов'язаними з цілим рядом обставин, частина яких носить закономірний характер, а частина є випадковими. Для того, щоб запозичення відбулося, цивілізація-реципієнт повинна бути здатна до нього на певному етапі свого розвитку. А. Тойнбі стверджував, що вплив розвинутої динамічної цивілізації на архаїчні культури мінімальний: вони просто не можуть вбудувати в тіло своєї культури складні досягнення розвинутої цивілізації.

Умовою запозичення є можливість для цивілізації, що запозичує, «читати» іншу. Тобто, цивілізація, яка запозичує нововведення, має бути культурно та технологічно готова до нього, має розуміти його. Запозичення можливе тоді, коли цивілізації стоять на близькому або однаковому рівні розвитку. Інколи

запозичення здійснюється через вилучення ресурсу сильнішою цивілізацією у слабшої. В. Мак-Ніл пов'язує запозичення не лише з активністю цивілізації донора, а й з активністю цивілізації-реципієнта. Насамперед активні еліти, вони обирають такі елементи для запозичень, що забезпечують зростання їхнього комфорту та могутності. Відбір запозичення здійснюють також «фахівці», тобто люди, які створюють виробничі та соціальні технології, митці.

Запозичення можуть визивати опір. Його А. Тойнбі пов'язував не з раціональним прагненням захистити себе від проникнення чужої культури, а із ірраціональною ворожістю до чужої цивілізації. Сила проникнення іноцивілізаційного елемента обернено пропорційно його ціннісному впливу: економічний компонент приймається чужою культурою найлегше, за ним слідує політичний, а ось власне культурний приймається найважче, оскільки він безпосередньо пов'язаний із духовними цінностями, які встановлюють образ цивілізації. А. Тойнбі назвав два основні канали проникнення іноцивілізаційного впливу дифузного характеру: війна та торгівля, причому чільне місце належить війні. Менш розвинені народи звертаються до запозичень, пристосовують їх до своїх потреб, переробляють їх. Найчастіше запозичуються технології та відповідні їм економічні відносини. За цим іде запозичення деяких політичних структур або імітація їх запозичення. Запозичується те, що прагматично. При цьому виникають причудливі синтези. Наприклад, колишні колоніальні країни багато чого запозичили із правових систем своїх митрополій. Ці запозичення носять утилітарний характер, поширюються на торгове, підприємницьке право, деякі сфери процесуального права. Але норми, що стосуються регулювання структур повсякденності (шлюбно-сімейних відносин, особистих немайнових відносин, спадкування) виявилися найменш зачепленими запозиченнями, та досі регулюються нормами звичайного та релігійного права [8, с. 44].

Нововведення прагне адаптуватися під вже існуючі традиції, порядки, звичаї, звички. У таких формах воно стає більш зрозумілим та придатним для місцевого населення. В Африці католики поклоняються своєму аналогу Діви Марії: в Центральній Африці великою повагою користується Мадемуазель Нденде, дух білої жінки, який виходить з річки. Уявлення про цей дух полегшило сприйняття населенням християнства та культу Діви Марії. Образ Богоматері був сприйнятий традиційним суспільством як природний та логічний, оскільки він перегукувався з образом богині родючості. Християнські церковні ритуали в Африці супроводжуються співом та танцями, де фізичні рухи, засновані на місцевих традиціях, є ворожінням вдячності богу. Християнство зробило іншими ряд африканських регіонів, але й саме у цих регіонах стало іншим. Воно не лише стало частиною місцевої культури, а само ввібрало в себе частину цих культур. Дифузія стала взаємною.

Можуть бути випадки, коли цивілізація або її частина не може прийняти навіть життєво необхідні запозичення з ідеологічних причин. А. Тойнбі наводить позицію російських старовірів, які були категоричними противниками запозичення західних технологій, у тому числі тих, які були життєво необхідними для виживання держави. Старообрядці, беззавітно вірили в Бога та вважали, що Бог збереже свій народ, якщо той неухильно дотримуватиметься його завітів. Для людей, які керувалися своєю системою цінностей, така позиція була логічною та широкою.

Ф. Бродель також вказував, що цивілізації відкидають культурні блага, якщо вони несуть загрозу їхнім фундаментам цінностям. Цивілізації він порівнював з гігантськими товарними станціями, куди приходять різні вантажі, де постійно, безперервно отримують оцінку можливість запозичення іноцивілізаційні культурні, економічні, політичні, соціальні віяння. [2]. Історик навіть говорить про те, що цивілізація не може бути гідною назви цивілізації, якщо немає того, від чого б вона не відмовилася. Для цивілізацій характерне колективне мислення. І саме те, що пов'язане з колективним мисленням, запозичується та передається найважче. Для входження таких запозичень у цивілізацію дійсно потрібен час.

Минуле цивілізацій – постійні запозичення та боротьба за збереження самобутності. Феномен сучасності – всепланетарне проникнення індустріальної цивілізації. Але Ф. Бродель підкреслював, що хоч незахідні цивілізації адаптують західні технічні нововведення, всі вони існуватимуть ще тривалий період. Тому термін «цивілізація» буде використовуватися у множині ще довго.

А. Тойнбі зазначав, що відстала нація часто вульгаризує запозичення у процесі пристосування до своєї, більш примітивної культури. Так, запозичення Петром I західних технологій і науки не лише не поставили Росію на шлях розвитку західної цивілізації, але й посилили такі елементи, що відживають або віджили вже в розвинених країнах (царизм та кріпацтво) [8, с. 50].

Як фактор, що поліпшує цивілізаційні запозичення, може бути секулярність цивілізації. А. Тойнбі вказував на те, що секулярність західної культури сприяла поширенню її досягнень, а релігійна бідність елліністичної культури сприяла запозиченню її елементів іншими народами Середземномор'я [8, с. 68]. І навпаки, релігійна бідність еллінізму сприяла тому, що елліністичний світ потрапив під духовно-релігійний вплив Сходу.

Запозичений елемент культури прирікає приймаючу систему на розбудову. Іноді вона може бути дуже радикальною. Запозичення одного елемента культури може з необхідністю спричинити запозичення інших та позначитися на соціальній організації загалом. Наприклад, запозичення західних військових технологій та організації армійської медицини султаном Єгипту Мухаммедом Алі 20-ті роки ХІХ ст. вимагали створення системи спеціалізованих навчальних закладів, а для підготовки до вступу в них потрібно перетворити і школи. Поступово така реформа призвела до поширення нового типу світогляду та нового типу взаємин у суспільстві.

А. Тойнбі виділяє дві форми ставлення до іноцивізаційних запозичень: «зелотство» та «іродіанство». На ці партії розкололися у Палестині євреї, коли зіткнулися з еллінізмом. Англійський історик розглядав такий розкол як дуже поширений при зіткненні цивілізацій. «Зелоти» – це люди, які шукають порятунку від невідомого у відомому, вторгненню новації протиставляють традицію. «Зелотство» можливо як архаїзм, викликаний до життя тиском ззовні. Як форму такого «зелотства» можна розглядати ваххабізм в ісламі. «Йордіанство» є формою космополітизму. Представники цієї партії вважали, що найкращий спосіб уберегтися від невідомого – опанувати його секрет. Вони прагнули опанувати військовим мистецтвом цивілізації, що наступає, щоб, спираючись на нього, перемогти ворога. А. Тойнбі неодноразово вказував, що запозичення у сфері військового мистецтва є найчастішими іноцивілізаційними запозиченнями. Історик вважав, що «іродіанська» Відповідь на Виклики іншої цивілізації незрівнянно ефективніша, ніж «зелотська» [8, с. 77].

Найбільш яскравим прикладом запозичення ідей є запозичення релігій. Однак, запозичення релігії часто пов'язане не лише зі зміною світоглядної та культурної парадигми. Інколи запозичення релігійної системи викликано структурною перебудовою суспільства та зміною механізму влади. Тоді запозичення релігії поруч із новими соціальними процесами стає чинником формування нового цивілізаційного типу у конкретному геоісторичному просторі-часі. Нова віра приймається, якщо вона є більш адекватною для певного історичного часу. Невипадково світові релігії розпалися на безліч напрямів, відгалужень та сект, кожне з яких є способом пристосування релігійної системи до умов конкретного історичного буття народів, що становлять цивілізацію.

Ф. Бродель зазначає, що активно відбуваються міжцивілізаційні запозичення під час зіткнення цивілізацій. При цьому переможений завжди поступається. Але ці поступки часто є тимчасовими, запозичення мають свої межі. Переможений поступається, але зберігає свою самобутність [2].

Численні стійкі торговельні зв'язки охоплюють величезні світи-економіки (світ-системи), що об'єднують цивілізації. До початку «довгого ХVІ ст.» (термін Ф. Броделя) осьовий поділ праці розвивався як поляризоване відношення між західноєвропейським ядром світ-системи, де кваліфіковані ремісники виробляли малотоннажну продукцію з високою доданою вартістю та східноєвропейською периферією, де масові товари першої необхідності з низькою доданою вартістю вироблялися більше. Товарообмін між цими цивілізаційними регіонами призвів до накопичення капіталу у західноєвропейському ядрі. Таким чином, структура запозичень, які здійснюються через торгівлю, можуть вести в довгостроковій перспективі глобальним наслідкам [11].

Ф. Бродель вважав, що технологічні запозичення, пов'язані з життєзабезпеченням, є наймасовішими. Запозичення, пов'язані з цінностями, приживаються набагато складніше. Сполуки традиції та запозичень багатовимірні. Спрогнозувати наслідки такої сполуки та їх прояви можливо не завжди. А це актуально для сучасного світу, в якому зростає кількість зв'язків, що породжує можливість появи нових комбінацій традиційного та запозиченого. Так слід враховувати процес прискорення перебігу історичного часу. Процеси, які раніше займали століття, зараз укладаються в десятиліття, а іноді й у кілька років. Це знижує стійкість соціальних систем, зокрема і цивілізаційних. Запозичення можуть впливати на підвищення або зниження такої стійкості. Наприклад, для Лівану, як частини близькосхідного цивілізаційного світу, конституціоналізм та ідея прав людини, безумовно, є цивілізаційним запозиченням. Проте, як розуміється, рівність етнічних і релігійних груп у Європі, для Лівану на цьому етапі його розвитку, неприйнятно. Тому ліванська конституція окремо закріплює статус найбільших традиційних релігійно-етнічних груп у державі та специфіку їхніх прав. Це дозволяє забезпечити прийнятний та стійкий соціально-політичний баланс, використовуючи запозичену форму – конституціоналізм. І справді, нова запозичена форма, наповнена традиційним місцевим цивілізаційним змістом, дозволила країні не лише вийти з громадянської війни, а й протягом останніх чотирьох десятиріч уникати соціально-політичних потрясінь. Це приклад того, як цивілізаційне запозичення допомагає конкретному народу адаптуватися до сучасних потреб на основі досвіду іншої цивілізації та при збереженні своєї самобутності.

Запозичення має тією чи іншою мірою вписатися в соціально-економічний уклад цивілізації, її спосіб життя. Обов'язковою умовою запозичення має бути його корисне навантаження для певного

способу життя. Складно уявити, щоб кочівники запозичували технології будівництва кам'яних замків, а ось такі елементи матеріальної культури кочівників, як штани, стремена, особливості лука та упряжі із задоволенням запозичили осілі народи.

Європейська середньовічна цивілізація запозичує аристотелізм в античності та робить його основою своєї картини світу в XIII ст., тобто тоді, коли середньовічний світ виявився готовим до ренесансу цієї картини світу культурно та соціально, готовим для того, щоб вписати її в своє життя. Це відбулося, коли соціально-політичні та економічні структури стали відносно сталими. Цікаво, що ісламський середньовічний світ включає аристотелізм у свою картину світу теж у період відносної сталості, коли визрівають умови для розвитку вченості та наук.

Поняття «дифузія» та «запозичення» повністю не співпадають. Поняття дифузії ширше, запозичення виявляється лише одним із варіантів дифузії. У сучасних міжцивілізаційних відносинах може мати місце процес, коли є дифузія, тобто проникнення елемента, а запозиченням це назвати важко, тому що елемент не включається в продуктивне тіло цивілізації та не відіграє там органічної ролі. Прикладом може бути виникнення громад (анклавів) з представників однієї цивілізації у межах поля іншої цивілізації. Наприклад, такі громади виникають у Європі внаслідок міграції населення з ісламських та інших країн, а також унаслідок поширення східних релігій у традиційному просторі європейської цивілізації. Тобто до дифузії цивілізації приводить і міжцивілізаційне переміщення людських потоків. Людина в цьому випадку постає як «цивілізаційний атом», що несе характеристики своєї материнської «цивілізаційної речовини» – цивілізаційної соціальності та культури.

Можна говорити про дифузні цивілізації. Це цивілізації, які віддають або приймають іноцивілізаційні елементи. Розвиток міграційних процесів сучасного світу дозволяє говорити про два типи сучасних дифузних цивілізацій, що включають інокультурну людську складову. Перший тип – приймаюча цивілізація, тобто та, що включає іноцивілізаційні вкраплення. В наш час до таких відносяться Північноамериканська, Європейська з численними афро-азійськими вкрапленнями, православна в російському варіанті, що включає ісламські, буддійські і навіть конфуціанські та архаїчні анклавні, як автохтонні, так і сучасного походження. Цивілізації, які приймають іншоцивілізаційні включення через процеси міграції, як правило, більш розвинені економічно та соціально, толерантні, з низьким рівнем відтворення населення. Другий тип – цивілізації, що віддають свою «людську речовину» – тобто ті, з яких виходять міграційні потоки. Це цивілізації з більш слабким рівнем соціального розвитку, але з високим рівнем демографічного тиску, часто із давніми стійкими ціннісними системами (конфуціанська, ісламська, індуїстська), слабким рівнем толерантності. Стійкі ціннісні системи та системи соціальних відносин дозволяють консервувати свою ідентичність їх носіям у межах поля іншої цивілізації. Опинившись в межах цивілізації, що приймає та користуючись матеріальними досягненнями цієї цивілізації, іноцивілізаційна меншість часто виявляється не готовою або не здатною прийняти її культуру та цінності. Дифузія цивілізацій породила новий для Західної Європи феномен – поліетнічність.

Допустимість іноцивілізаційних дифузій усередині європейської цивілізації слід розглядати через специфіку сучасної європейської ідентичності. Можна виділити кілька базових складових європейської ідентичності, які дозволяють відбутися такій дифузії всередині європейської цивілізації: моральний універсалізм (європейська ціннісна система секуляризована та претендує на загальнолюдськість); постнаціоналізм (превалювання загальнолюдських цілей та норм над національними); культурний прагматизм, який виявляється в повсякденних культурних практиках; космополітизм (що включає рефлексію загальноєвропейської історії та історії взаємодії Європи з неєвропейськими цивілізаціями); толерантність (вистраждана в релігійних війнах XVI–XVII ст., в ході декількох хвиль революцій та двох світових війн).

Отже, можна визначити загальні риси цивілізаційної дифузії, яка проявляється через запозичення новацій. По-перше, запозичення можливе тоді, коли складається відповідна кон'юнктура. По-друге, можливість запозичення визначається низкою раціональних та ірраціональних факторів. До раціональних відносяться, насамперед, прагматизм та утилітаризм, а до ірраціональних – ступінь відповідності запозичення ціннісним системам цивілізації. По-третє, запозичення відбуваються в процесі повсякденності, але на певних етапах велику роль в можливості використання інновації відіграють еліти. По-четверте, будь-яка цивілізація має неформальний механізм відбору можливих інновацій. По-п'яте, входження інновацій (запозичення) може носити мирний та насильницький характер. По-шосте, запозичення не лише надають нові можливості для розвитку цивілізацій, але й можуть нести небезпечні та навіть руйнівні наслідки. По-сьоме, запозичуватись може як спадщина минулих цивілізацій, так і досягнення цивілізацій, які існують в історичному часі паралельно.

Деякі запозичення для цивілізацій можуть носити настільки фундаментальний характер, що приводять до формування нової цивілізаційної моделі.

Література:

1. Брило Ю. М. Філософські моделі історичного процесу та їх еволюція у постійнбіанській філософії історії. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 52. С. 157–164. URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/visnyk_52_157.pdf
2. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / предисл. М. Эмара ; пер. с фр. Москва : Издательство «Весь Мир». 2008. 552 с. URL: [http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20\(1963\)%202008%20552%D1%81.pdf](http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20(1963)%202008%20552%D1%81.pdf)
3. Воронина Н. А. Христианство в Африке: роль и место в современном обществе. *Вестник ТвГТУ. Серия «Науки об обществе и гуманитарные науки»*. 2015. Вып. 3. С. 176–182.
4. Мак-Нил У. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках. М., 2008. URL: <https://www.rulit.me/books/v-pogone-za-moshchyu-tehnologiya-vooruzhennaya-sila-i-obshchestvo-v-xi-xx-vekah-read-207522-1.html>
5. Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества. К. : Ника-центр ; М. : Старклайт, 2004. 1064 с. URL: <http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%9C%D0%90%D0%9A-%D0%9D%D0%98%D0%9B%20-%20%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%97%D0%B0>
6. Нефедов С. А. Нужно ли нам это или Наука и техника – краткая история. *Знание – сила*. 10.06.2018. URL: <https://znanie-sila.ru/themes/sobstvennoe-mnenie/nauka-i-tehnika>
7. Теория и методология истории: учебник для вузов / отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаяев, Л. Е. Гринин. Волгоград : Учитель, 2014. 504 с. URL: <http://ihaefe.org/files/publications/full/theory-metod-history.pdf>
8. Тойнби А. Дж. Исследование истории: Возникновение, рост и распад цивилизаций. М. : Айрис-Пресс, 2009. 670 с. С. 39–62 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1446489707.pdf>
9. Слонов Н. Н. Существование цивилизаций как взаимная аффиляция. *Вестник ПАГС*. 2007. № 13. С. 134–139. URL: <https://id.booksc.org/book/50806379/61889d>
10. Шостак С. Механизмы культурной диффузии. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. № 3. С. 142–164. URL: https://ecsocman.hse.ru/data/125/784/1219/07_Shostak.pdf
11. Lee R. E. Lessons of the Longue Durée: The Legacy of Fernand Braudel. *Hist. crit.* No. 69. Bogotá July/Sep. 2018. URL: <https://revistas.uniandes.edu.co/doi/10.7440/histcrit69.2018.04>